

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF SIMILES RELATED TO HUMAN CHARACTER IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Qulmuratova Periyzat Jaksilikovna

pkulmuratova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-6108-3902>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21913416>

ARTICLE INFO

Received: 04th August 2026

Accepted: 12th August 2026

Online: 13th August 2026

KEYWORDS

Linguoculturology, tropes, simile, anthropocentric analysis, figurative meaning, pragmatic meaning.

ABSTRACT

This article examines certain similes used in literary works in the Karakalpak language, focusing on their connection with the culture, worldview, and traditions of the people. The similes are analyzed from a linguocultural perspective and illustrated with relevant examples. The examples are taken from the literary works of T. Kaypbergenov, a writer of Karakalpakstan.

QARAQALPAQ TILINDE ADAM XARAKTERI MENEN BAYLANISLI TEÑEWLERDİN LINGVOMÁDENIY ANALIZI

Qulmuratova Periyzat Jaksilikovna

pkulmuratova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-6108-3902>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21913416>

ARTICLE INFO

Received: 04th August 2026

Accepted: 12th August 2026

Online: 13th August 2026

KEYWORDS

Lingvokulturologiya, troplar, teñew, antropocentrik analiz, awıspalı máni, pragmatikalıq máni.

ABSTRACT

Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi kórkem shıǵarmalarında qollanılǵan ayırım teñewler xalıqtıń mádeniyatı, kózqarası hám úrp- ádetleri menen baylanıslı tárepi úyrenilgen. Maqalada teñewler Lingvokulturologiyalıq jaqtan analiz etilgen hám mısallar menen tolıqtırılǵan. Mısallar Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T. Qayıpbergenovtıń kórkem shıǵarmalarından alınǵan.

Prozalıq shıǵarmalarda troplar ayırıqsha xızmet atqaradı. Bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıp, hár qıylı kórkemlew quralları xızmetin atqarıwı trop dep ataladı [2:77]. Troplar shıǵarmanıń tásirsheńligin kúsheyttiriwge hám onıń

oqıwshıǵa tereń jetip barıwında úlken áhmiyetke iye.

Kórkem shıǵarmalarında ushırasatuǵın teñewler xalıqtıń milliy kózqarası, mádeniyatı hám oylaw dárejesi menen tikkeley baylanıslı. V.A.Maslova óziniń “Lingvokulturologiya” kitabında teñewlerde belgili bir xalıqtıń milliy

dúnyatanımı óz kórinisin tabatuǵınlıǵın aytıp, bul pikirdi rus, qırǵız, belorus tillerinde qollanıwshı teńewlik konstrukciyalardıń analizi tiykarında dálilleydi[1:91]. Al Ózbek til bilimi ilimpazı N. Mahmudovtıń pikirinshe turaqlı teńewlerdiń kópshiligi dáslep erkin formada qollanılgan, keyin ala xalıq arasında keń jayılp turaqlasıp bargan. [4:167].

Qaraqalpaq tilinde teńewler arnawlı monografiyalıq kólemde A.Nájimov tárepinen izertlenilgen bolıp, ilimpaz qaraqalpaq tilindegi teńewlerdiń lingvistikalıq ózgesheliklerin ashıp berdi.

Teńewlerdiń xalıqtıń mádeniyatı, sanası, ruwxıy dúnyası menen baylanıslı payda bolatuǵın ózgeshelikleri lingvokulturologiyada ayırıqsha orındı iyeleydi. Tilshi ilimpaz Xudoyberganova D. "Ózbek tilindagi kórkem tekstlerdiń antropotsentrik analizi" miynetinde xalıqtıń predmet hám waqúyalarǵa qatnsai teńewler arqalı payda bolatuǵınlıǵın aytadı[3]. Sonday-aq ózbek tilinde teńewlerdiń lingvomádeniy analizi F.F. Usmanov tárepinen úyrenilgen bolsa, qaraqalpaq tilinde hár qıylı ilimpazlardıń maqalalarında hám oqıw sabaqlıqlarında atap ótilgen, biraq óz aldına obiyekt sıpatında izertlenilmedi.

Biz bul maqalamızda Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T. Qayıpbergenov shıǵarmalarında qollanılgan adam xarakteri hám sırtqı kórinisin súwretlewde qollanılatuǵın teńewlerdiń ayırmashılıqları haqqında aytıp ótiwdi aldımızǵa maqset etip qoydıq.

Jazıwshı shıǵarmalarında qollanılgan adam menen baylanıslı

teńewlerdiń mánilik túrlerin tómendegi toparlarǵa bólip izertledik.

1. Adam dene músheleri menen baylanıslı teńewler. Bunda teńeliwshi predmet, yaǵnıy bet, qol, júz, ayaq, bas h.t.b. qanday da bir uqsaslıq belgilerine qaray belgili bir predmetke teńeledi.

Teńestiriwshi predmetti mazmunına qaray birneshe bólimge bóliwge boladı.

A) Ósimlik atamalarına baylanıslı teńestiriwshi predmetler. Mısalı: 1. Hárbir **beti** sulıw, pisken **almaday** qızarıp júretuǵın aq bozlaq Aqbiyday quwırılǵan biydayday bolıp qalıptı, uzın qara Amanlıq pisken biydaydıń talshıǵınday sarǵayıptı [5:181]. 2. Kók **jiydedey** kelte bas barmaǵı menen aq murtların ayırdı, ketik tislerin ıstı [5:39]. 3. Amanlıqtıń júzi qızıl **gúlday** qızarıp, aq gúl gumshasınday tislerin kórsetip kúldi [5:69]. 4. Qarnı sonıń ğarbızday emes pe edi? Awa, ğarbızday edi[5:279].

B) Hárqıylı buyımlardıń atamalarına baylanıslı teńestiriwshi predmetler. Mısalı: 1. Beti un **sıpıraday** qatınek suwpıdan basqa erkek áwladı kórinbeydi[5:311]. 2. Úshewdiń ishinen qızıl rápiyda betli, qara murtları eki eziwinde turǵan, awzı **kemedey**, kesesine ósken birewi qamshısınıń bawın shunatayına ildirip, Írisqul biyge sálem berip, qol alıstı[5:163]. Eki betiniń alması suwǵa malıp sıqqan **bózdey**. Óziniń marhum jorası Allayardıń egizindey jalpaq murın, qısıq kózli, bası **tandırday**, qulaqları **atqulaqtay**, jilikleri ayǵızlangan qara, ayaqları **maladay** bir balanı kórdi de, názeri sonda qatıp qaldı[5:204].

Bul mısallarda berilgen *sıpıraday*, *kemedey*, *bózdey*, *tandırday*, *maladay* sózleri teńew usılın jasap kelgen.

Teñestiriwshi predmet sıpatında qollanılğan sózlerdiń kópshiligi xalıqtıń kúndelikli turmısta isletiletuǵın buyımlar ekenin kóriwge boladı. Olardıń hár biri shıǵarmada qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlewde ayırıqsha xızmet atqarǵan.

Kórkem tekstte sırtqı kórinisti súwretlewde teñewler ayırıqsha xızmetti atqaradı.

T.Qayıpbergenov dóretiwshiliginde bul birlikler tek ǵana estetikalıq wazıypanıń atqarıp qoymastan, obrazlı nominaciya, semantikalıq hám pragmatikalıq tásir diń payda bolıwında da úlken xızmet atqaradı. Bunı biz Allayar menen Amanlıq ortasındaǵı dialogta Aqbiyday obrazınıń jaratılıwında kóremiz.

Sol ushın áwele maǵan ol qızdıń hár múshesin táriple!

— Dala gúlin kórdiń be?

— Esiń bar ma, ózińniń? Dala gúli arasınan kiyatırmız ǵoy.

Amanlıq bir qaptalındaǵı kóp gúllerdiń arasınan hámмесinen gózzal, ǵumshası duǵıjım bir biyik gúldi kórsetip, «anaday» dedi.

— Túsiniikli. Arjaǵına ózim oy jibere beremen.

— Kiyikti kórdiń be?

— Kórdim. Uslap ya jep kórgenim joq.

— **Kózleri kiyiktiń kózlerindey.**

— Óli kiyiktiń be?

— Tiri kiyiktiń.

— Ayta ber.

— Tınıq kól boyına ósken jal **qamıstı** kórdiń be?

— Kórdim. Way-oy! **Kirpikleri sonday** ma?

— Sonday. Uzaqta ushıp baratırǵan **qara qustı** kórdiń be?

— Artıńa burıl, áne, birewi ushıp baratır. Áne, anaw

sáimlanǵan aq tawdıń bawrayına qara.

— Kórdim, kórdim. **Qasları sonday. Buxardıń qızıl almasın**

kórippediń?

— Pay, ayttıń-aw. Nan tappay júrgen adamǵa alma qayda?

— **Betin** aytpaqshı edim. **Sárwi taldı** kórdiń be?

— Joǵın ayta ber.

— Bizler Orǵa barǵanda kórip edik.

Tip-tik tal. **Boyın**

sonday demekshi edim. **Aysız túndi kórdiń** be?

— Urınıń túnin kórdiń be de!

— Áne, **shashı sonday**. Dizgen **marjandı** kórdiń be?

— Eshniyaz axunnıń táspisin kórdim.

— **Tisleri** onnan da aq, mayda.

— Pisken súttiń ústinen qalpıp alıp atırǵan qaymaqtı she?[5:102]

— Eshniyaz axunnıń esiginde awızımızdan suw shubırıp otırǵanda qazan tolı súti tasıp, qaqpaǵın kóterip tógilgenin óziń menen kórgen edik ǵoy! Umıttıń ba?

— Ol kóbik ǵoy, qaymaǵın aytaman.

Ernin qaymaqtay demekshi edim. [5:102]

Berilgen tekstten úzindi soraw juwap formasındaǵı dialog bolıp, bunda portrettiń sáwleleniwi salıstırmalı semantikalıq model tiykarında ámelge asırıladı. Úzindide berilgen teñewlerdiń bazıları grammatikalıq jaqtan -day, -dey qosımtasın qabıl etpesten, jasırın formada kelgen bolsa da, mánilik jaqtan teñewdi bilidiredi. Yaǵniy shıǵarmadaǵı teñewler *kózleri kiyiktiń kózlerindey, kirpikleri qamıstay, qasları qara qustay, beti qızıl almaday, boyı sárwi talday, shashı aysız túndey, tisleri dizgen*

marjanday, lábleri qaymaqtay dizbekleri esaplanadı.

Bunda teñewdiñ **subiyekti** – *kóz, kirpik, qas, bet, boyı, shash, tis, láb* sózleri bolıp, **etolon komponenti** – *kiyiktiñ kózi, qamis, qara qus, qızıl alma, sárwi tal, aysız tún, márjan, qaymaq* sıyaqlı leksikalıq birlikler esaplanadı.

2. Adamnıñ sırtqı kórinisi menen baylanışlı teñewler. Bunday túrdegi teñewler ádette insannıñ sulıwlıǵın, turpatın yamasa soǵan usaǵan xarakterlik belgilerin ańlatıw maqsetinde qollanıladı. Mısalı: 1. **Kómirdey** qara shashın sebet burım etipti, burımlarınıñ ushı tıshqannıñ quyırǵınday [5:23]. 2. Orazan batır qızdıñ **kiyizdey** qalıñ qara shashınan baslap, tolıq shekeli jazıq aq mańlayına shekem sıypaladı. [5:89]. 3. Onıñ quw **párindey** appaq saqalın, samay shashların shań basıp tozańǵıǵanlıqtan, burın qızarıp júretuǵın júzine jer kelbeti enip qalǵan eken, Amanlıq onıñ nege boldırǵanına tańlandı [5:62].

Joqarıda keltirilgen mısallardıñ úshewi de shashtıñ reñin anıq ashıp beriw beriw maqsetinde teñewler qollanılgan. *Qara reñ – kómirdey, qalıńlıǵı – kiyizdey, appaq reñ – quw párindey* sózleri etalon sıpatında paydalanılǵan.

3. Adamnıñ ishki xarakteri menen baylanışlı teñewler. Bunda adamnıñ minez-qulqı, ishki dúnyası tiykarǵı orındı iyeleydi. Mısalı: Óydegenim, meniñ qaraqalpaqtan Qudiyar seyis degen joram sonday juwas, **balıqtay tilsiz** adam edi [5:433]. Bul misalda balıqtay tilsiz degende Qudiyar

seyistiñ sóylemeytuǵın, juwas adam ekenligin aytadı.

Maman aǵa, ırasınan keleyin, Ayǵara biy **dáryaday** keń peyilli adam eken [5:287]. Shıǵarmada Ayǵara biydiñ “*dáryaday keń peyilli*” dep teñeliwi, obrazdıñ miymandoslıq, adamgershilik qásiyetlerin ashıp beredi. “*Dárya*” etolonı arqalı avtor onıñ xarakterin tek individual emes, al qazaq xalqına tán keń peyillik milliy streotipi retinde ulıwmalastıradı.

4. Adamnıñ is-háreketi menen baylanışlı teñewler. Bunda teñewdiñ subiyekti feyil sóz shaqabınan bolıp, is-hárekettiñ halatın, jaǵdayın anıqlap keledi. Mısalı: Saray gvardiyashıları orınlarında qaǵılǵan **temir qazıqtay** qatıp qaldı [5:86].

Adamnıñ hár qıylı háreketi menen baylanışlı teñewlerge etalon sıpatında zoonimler de alınadı. Mısalı: Joldasları túyilgen **tekelerdey** ǵırq-ǵırq **kúldi** [5:17]. «Meni óz atam de, uyalma, tınısh, nárestem, tınısh» dep qasına kelip, balaǵın ózi sheshti hám qızdı ǵır gúbelek aylanıp, **hákkedey shıq-shıq kúldi** [5:273]. Tınısh, kúshik! — dep buyırdı Írisqul biy — Sharshatpa meni! **Kirpitikendey** nege **jıyırılasań?** [5:122]. Qatınek **pıshıqtay sekirip** hámme jerdi mintazday etip, sorpa kóbirek sińgen jerlerin erinbey sorıdı [5:291].

Juwmaqlap aytqanda, teñewler lingvokulturologiyalıq ádebiyatlarda basqa til birlikleri sıyaqlı belgili bir xalıqqa tiyisli ózine tán ayırmashılıqlardı kórsetiwde ayrıqsha orındı iyeleydi.

References:

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X. Lingvokulturologiya. Oqıw qollanba. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2020. 140 b.

2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилининг стилистикасы. -Нөкис, "Қарақалпақстан", 1990.
3. Худойберганава Д. "О'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini": filol. Fan. Doktori ... Diss. – Toshkent, 2015
4. Mahmudov N. "O'xshatishlar va milliy nigoh" // Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent, Mumtoz so'z, 2017.
5. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны (трилогия) Маман бий эпсанасы (биринши китап) – Нөкис «Билим» 2018